

Философи, шашин судлал-ХІV
**ЧИНГИС ХААНЫ “БИЛИГ СУРГААЛ”-Д ТУСГАГДСАН
СЭТГЭХҮЙН АРГА**

*Шиэ Шиу Лань (Цэнхэр) – Докторант
Өвөр Монголын Их Сургууль*

Түлхүүр үг: билиг сургаал, сэтгэхүйн арга

Товч агуулга: Чингис хааны “Билиг сургаал” нь монгол билиг сургаалын дотор чухал байр эзлэн, монголчуудын туршлагын хуримтлал, сургамжийн цээрлэл, билгийн цоморлиг, онолын чимэг, ухааны уут, амьдралын толь, үйлдлэгийн замч, түгээмэл өртөгтэй соёлын өв хөрөнгө мөн хэмээн дээд хэмжээгээр үнэлэгдэн, түүний тухай судалгааны ч, уран зохиол, түүх, хэл шинжлэл, гүн ухаан, логик сэтгэхүй зэрэг олон талаас нэлээд эрчимтэй явагдсаар иржээ. Үнэндээ Чингис хааны “билиг сургаал” бол агуулгаар баялаг, хэлбэр чөлөөтэй, гүн гүнзгий логикийн үзэл сэтгэлгээ бүхий “хэрэг бодисын хөгжлийн учир зүй мөн. Хүний сурган хүмүүжүүлэх олны ёс орчлонгийн зүй мөн” хэмээн эрдэмтдэд дээд хэмжээгээр үнэлэгдсэний хувьд түүний агуулгад монгол үндэстний сэтгэхүйн хөгжил ба онцлогийг ямар нэг хэмжээгээр төвлөрүүлэн тусгах шаардлага байгаа болно.

Сэтгэхүйн арга бол сэтгэхүйн явцад сэтгэхүйн оногдохуун буюу үзэгдлийг дахин зохиох ба дахин илрүүлж, үзэл сэтгэлгээгээ илтгэх эл төрлийн арга хэлбэрийг хэлж байна. Тэр нь зохих цаг үеийн хүмүүсийн оюунч танилтын хэлбэр болно. Танилтын мөн чанарын талаас авч үзвэл сэтгэхүйн арга хэлбэр нь нэгэн онцгой нийгмийн хэлбэр мөн ч нэг зүйлийн танилтын ажиллагаа болох юм. Чингис хааны билиг сургаал нь сэтгэхүйн явцад задлан сэтгэх арга, хураангуйлан сэтгэх арга, дэлгэрүүлэн сэтгэх арга, харьцуулан сэтгэх арга, хувьсангуйгаар сэтгэх арга зэргийг органикаар уялдуулан, үзэл сэтгэлгээгээ илтгэн сургамжилсан байна.

1. Задлан сэтгэх арга

“Аль нэгэн үндэстэн ч гэсэн хөвгүүн нь эцгийн сургаалийг үл журамлан, дүү нар ахын үгийг үл сонсох, эр нь эм юүгээн сэжиглэн, эм нь эрийнхээ санааг үл дагах, хадмууд нь бэр юүгээн үл тоомсорлон, бэр нь хадмууд юүгээн үл хүндлэх, ахмад нь багачуул юугаан үл хамгаалан, багачуул нь ахмадын соёгор¹²⁶ үл сонсох; ихэс ноёд нь боол зарцыг итгэмжлэн хэрэглэж, гар хөл бологчдоос бусад хүмүүсийг биеэсээ зайдуулах; эд хөрөнгө элбэг нь улс иргэдээ үл тэтгэх; засаг ёсыг олтгойлон, учир зүйг эс ухаж, цашилбал төр гүрэн лүгээ дайсагнах; ийм үндэстэнд хулгайч, худалч, эсэргүүцэгч хийгээд мэхлэгч этгээд агаарын

¹²⁶ сургаал үг, өөрөөр бас сүгээр ч гэж хэлнэ.

наранг халаглалатал дүүрэх болой. Өөрөөр хэлбэл, тэд тоногдон дээрэмдэх, морь адуу нь үргэн дэвжээрэх: (аян дайн)-д унасан агт морьд нь ид чадлаа бараад, үхэн сөнөж, үнс мэт арилахыг өгүүлсэн болой”¹²⁷. Энэ сургаалд эцэг хөвгүүн, ах дүү, бэр хадмууд, ахмад багачуул, ноён боол зэрэг хүмүүсийн амьдралын дундах олон талын төв бус харьцааг задлан сэтгэхүйгээр дамжуулан нэг үндэстэний мөхлийн тухай үзэл санааг илэрхийлжээ. “Эр хүн бээр наранд адил өнцөг булан үлдээлгүй хүн бүгдийг хэрэлдүүлэн үл чадмуй за. Эм хүн хэмээгч эр нөхөр нь ан гөрөө буюу аян дайнд морилох цагт уураг гэр юүгээн эмх замбараатай байлгаваас зохилтой. Айлчид зочид айлчлан буухуйд гэр доторх аливаа бүхэн эх захтай байвч болмуй. Бас зочдод амтат идээ бүхий хэрэгслийг бүртгэн¹²⁸ төвхнүүлсэн амой. Эрдээ сайхан нэр зүүлгэж, алдар хүндийг нь дээшлүүлэн чадмуй. Иймээс нийгэм даяар дороо уул мэт сүндэрлэх болой. Хүмүүс гэргийн сайн суртлаар эрийг нь ойлгодог ажгуу. Хэрэв гэргий нь мунхаг балай, садар самуун болбоос хүмүүс мөн үүгээр эрийг нь хэмжээлэн ойлгомуй¹²⁹. Тус сургаалд эмэгтэй хүний гэр бүл дэх үйлдэл, байр суурийг үнэлэхдээ эмэгтэй хүний гэр бүл дэх олон талын ажиллагаа, шинжийг задлан, сэтгэхүйн оногдохууныг олон хэсэг, олон тал, олон элемент болгон задлан сэтгэх аргаар сэтгэлгээгээ илэрхийлсэн байна.

2. Хураангуйлан сэтгэх арга

“Морь хэмээгч таргатай цагт түргэн довтлон, тарга нь гэмдээ тохирсон буюу туранхай цагт ч түргэн довтлон чадваас сая сайн хүлэгт тооцогдмуй. Энэ гурван зүйлийн нэгд нь л түргэн довтлогч морийг сайн хүлэг хэмээхгүй болой”¹³⁰. Дээрх сургаалд сайн хүлэг болохыг ярихдаа таргатай, тарга нь гэмдээ тохирсон, туранхай зэрэг гурван талаас сэтгэн үзэлтээ сургамжилсан нь сэтгэхүй дэх онцгой хэрэг бодисын танилтаас энгийн зарчмыг хураангуйлан сэтгэхүйн аргыг хэрэглэсэн байна. “Архинд согтсон хүн бээр нүд нь балайран, юуг ч олж үзэхүүн үгүй. Чих нүд дүлийрэн хашгирах дууг ч сонсохуун үгүй, хэл нь хэлгийрэн үг асуухуйд ч хариулан эс чадмуй. Тэрээр согтсон үед үхэлд хүрсэн лүгээ адил, сууж чадахгүй, толгой тархи нь зөнөсөн муудсан хүн адил болох ажгуу. Архи уухуйд сайн үйл хэмээн алга, мөнхүү ой ухаан, баатар зоригийг үл нэмэгдүүлмүй. Сайн сайхан суртал эрдмийг ч төрүүлэн үл чадмуй. (хүн архинд согтсон үедээ гагцхүү) Муу хэрэг үйлдэн, хүн алах, хэрүүл зодоон гаргахуйг л мэддэг болой. (Архи) Эрдэм мэдлэг, ур чадлыг алдагдуулан, зам мөрт харш саад болмуй. Архинд шунагсад харгуй мөрөө гээж, хоол будаа, хувцас дээлээ галд хаяж, усанд (шидэх) ажгуу. Улсын эзэн архинд шунаваас төрийг түшин билиг хийгээд хүнд чухал хууль ёсыг буулган үл чадмой. Өрлөг түшмэд архинд шунаваас аравт, зуут буюу

¹²⁷ Рашид Ад Диний “Судрын чуулган”[М] 1 дүгээр боть, хоёрдугаар дэвтэр, Шан Эү хэвлэлийн хороо. 1983. 354 дэх тал

¹²⁸ Бүрдүүлэн

¹²⁹ Рашид Ад Диний “Судрын чуулган”[М] 1 дүгээр боть, хоёрдугаар дэвтэр, Шан Эү хэвлэлийн хороо. 1983. 358 дахь тал

¹³⁰ Мөн тэнд. 357 дахь тал

мянгатаа ахлан үл чадах; Хишигтэн цэрэг архинд шунаваас чанд яллагдан торгогдох болой”¹³¹. Энэ сургаал архины бодит сэрлийн илрэл хийгээд муу үр нөлөөлөлийг нэг нэгээр амьдлагаар жишээлээд үүний суурин дээр архи дарсанд сайн үйл алга гэсэн санааг сэтгэхүйн оногдохууны хамаа бүхий онцлог шинж, нөхцөл шалтгаан, эл зүйлийн элемент зэргийг ерөнхийлөн хураангуйлж бүх талаар танин эзэмших сэтгэхүйн аргыг хэрэглэсэн байна.

3. Дэлгэрүүлэн сэтгэх арга

“Чингис хаан, дөрвөн хөвгүүнтэйгээ дарс уух үесд хамгийн түрүүнд Зүчи согтож түүний хойно Цагаадай согтож, түүний хойно Тулуй согтож, хамгийн сүүлд Өгөөдэй согтож, хаан лугаа хамт халамцаж дархалдсан ажгуу.

Маргааш өглөөгүүр эртлэн хурж¹³² өчигдрийн согтсон шалтгаанаа өгүүлэлдээд хаан зарлиг болруун:

Хөвгүүн минь та энд сууж өчигдөр өдрийн бахдлаа дэлгэгтүн! Би урьд тусдаа сууж ихэс өтгөс лүгээ улсын үйл өгүүлэлдсүгэй хэмээн урьд тусдаа сууж гараар та гэж нэгэн шүүрч хүн одож аажуу иртүгэй хэмээн илгээвээс, хөвгүүн нь үгийн улмаас өгүүлэлдээд, жаргалангийн сайн аль буй хэмээвээс Зүчи өгүүллүүн: “Би болвоос, олон адуугаа хичээн адуулан таргалуулж, урьд гэрээ буудал зохиож хуримлан сууваас жаргалангийн сайн энэ аху” хэмээн өгүүлжээ. Цагаадай ах өгүүллүүн: “Би болвоос, дайсан хүнийг дарж, булх хүнийг бурчиж, ботготойг буйлуулж, богдыг залж ирвээс жаргалангийн сайн энэ аху” хэмээн өгүүлжээ. Өгөөдэй өгүүллүүн: “Би болвоос суут хаан эцгийн бидний зовон зүхсэн их улсыг амгалан, хөл хөсөр гар газар тавиулж, улс иргэнээ өмнөө тавьж, төр ёсоо төвшин барьж, өтгөс ихсийг жаргуулж, өсөх залуусыг амруулбаас жаргалангийн сайн энэ аху” хэмээн өгүүлжээ. Тулуй өгүүллүүн: “Би болвоос, хөвгүүн хүлгүүдээ засан дэглэж, хөгшин харцагаа бариулбаас, гүн нуур бат явж хөхөгчид¹³³-ийг бариулбаас. Алгууд хүлгүүдээ засан дэглүүлж, ал начнаа бариулваас уул хаднаа бат явж алагчуудыг бариулбаас жаргалангийн сайн энэ аху” хэмээн өгүүлжээ. Энэ үгийг тэр шүүрч хүн одож, чингис хаанаа төгс өчвөөс хаан зарлиг болруун:

Зүчи өчүүхнээс амьтанд амраг бөлгөө¹³⁴. Тэрээр тийнхүү өгүүлжээ, Цагаадай өчүүхнээс анд лугаа хамт улс байгуулах дуртай. Тэрээр тийнхүү хэмээжээ. Тулуй өчүүхэн хүний үг өгүүлжээ¹³⁵. Өгөөдэйн үг маш зөв аху хэмээн зарлиг болсон ажгуу”¹³⁶. Тус сургаал нь Чингис хаан дөрвөн хөвгүүнтэйгээ дарсанд согтсон дараах өдөр хөвгүүд нь жаргалангийн

¹³¹ Рашид Ад Диний “Судрын чуулган”[М] 1 дүгээр боть, хоёрдугаар дэвтэр, Шан Эү хэвлэлийн хороо. 1983. 356 дахь тал

¹³² цуглаж

¹³³ Нэгэн зүйлийн шувуу

¹³⁴ Зүчи багаасаа амьтанд элэгтэй гэсэн утга бүхий

¹³⁵ Хүүхдийн үг ярьжээ гэсэн санаа

¹³⁶ Г.Намжил “Чингис хааны засаг ба билиг”[М], Өвөрмонголын соёлын хэвлэлийн хороо, 1981 он. 210 дахь тал

сайн юу болох тухай өгүүлэлдэн маргалдсны байр суурийг нэгд нэгээр үнэлэн шүүмжилж, “Өгөөдэйн үг маш зөв” хэмээн үнэмшсэн сэтгэлгээгээ илэрхийлсэн нь сэтгэхүйн хувьд энгийн цогцоор жолоодлого болгон онцгой буюу өвөрмөц онцлогийг мөрдсөн сэтгэхүйн явц болно.

“Хатгалдаан байлдаантай самуун цагт хамаг олны хэлэлцдэг хатгин аймгийн тархай үг шиг явбал зохино: Тэр хатгалдаан байлдаантай болох үед хоёр нөхөртэйгээ хамт гадагш гарав. Ийн явж байтал тэртээ алсаас хоёр морьтон харагдав. Хоёр нөхөр нь тэд сая хоёрхон хүн тул бид гурвуулаа тэднийг дайран цохьсугай хэмээсэнд, Тархайгаас тэднийг бид олоод үзчихсэн юм чинь тэд бас биднийг олоод үзчихсэн байлгүй. Тэднийг дайран цохих хэрэггүй хэмээгээд морио ташуурдан хурдан давхиулж одов. Хожим нь тэдний арга мэхийг олж мэдэв. Өнөөх хоёр морьтны нэг нь Татар аймгийн Төмөр үг байжээ. Тэрээр өөрийн таван зуу орчим нөхрөө хавцал цавд бүгүүлэн хэвтүүлжээ. Өөрөө ил гарч ирсэн нь гурван морьтныг зориуд өдөөн цохиулж зугатан дутаах байдал үзүүлэн тогтсон газартаа дагуулж аваачаад бүгсэн цэргээрээ тэднийг амьдаар баривчлуулах санаатай байсан ажгуу. Гэтэл, Дархай үг үүнийг төсөвлөж мэдээд, хурдан давхиж зайлан одсон байжээ. Түүний хорин нөхөр нь тэр орчимд байв. Тэрээр тэдэнтэйгээ нийлээд тэднийг амар төвшнөөр дагуулан гарч одов. Энэ үлгэр бол хэрэг учирт тохиолдвол хичээнгүй болгоомжтой байвал зохино гэсэн утгатай”¹³⁷ хэмээв. Энэ сургаал ч Дархай үгийн нэгэн удаагийн байлдааны дундахи учралыг ярихаар дамжуулж “хэрэг учирт тохиолдвол хичээнгүй болгоомжтой байвал зохино” гэж сургамжилсан сэтгэхүйн явц нь мөнхүү энгийн цогцоос онцгой буюу өвөрмөц онцлогийг мөрдсөн дэлгэрүүлэн сэтгэх аргыг хэрэглэсэн шинжтэй.

4. Харьцуулан сэтгэх арга

Арга билгийг эс мэдвээс

Алаг доорхи ямааны өнөөхнийг

Алж идэхүйеэ бэрх болой

Арга билгийг мэдвээс

Уулан дор бөх явах

Аргалын зулзагыг

Алж идэхүйеэ хялбар болой¹³⁸. Энэ сургаал нь арга билгийн ач тусыг сургахдаа, арга билгийг эс мэдэх хийгээд арга билгийг мэдвээс, ямааны үнэхр[янгирийн ишиг] хийгээд аргалийн зулзаганы номхон догшин шинж, алан доорх хийгээд уулны тур бөх явах орон зай,

¹³⁷ Г.Буянбат “Монголын эртний билиг сургаал” [М], Өвөрмонголын ардын хэвлэлийн хороо, 1985. 41 дэх тал

¹³⁸ Чойж тулган харьцуулж тайлбарлав: “Алтан товч” [М], Өвөрмонголын ардын хэвлэлийн хороо. 1999. 409 дэх тал

алж идэхүйеэ хялбар үр дүн зэрэг талаас амьдлагаар харьцуулан сэтгэлгээгээ тодорхой илтгэсэн байна. Доорх:

“Өндөр уулын хөтлөөр

Өргөн далайн олмоор

Хол хэмээн бүү зүх

Явбаас хүрюү

Өргөвөөс даагдюу”¹³⁹ сургаал ч, Өндөр уул өргөн далай ,хол хүнд, явбаас хүрюү, өргөвөөс даагдюу зэргийг харьцуулан, тэдгээрийн эчнээ шинжээс хатуу зориг байвал аливаа хүчрийг ялж дийлнэ гэсэн сэтгэлгээгээ сургасан нь бас харьцуулан сэтгэх аргыг хэрэглэсэн юм.

5. Хувьсангуйгаар сэтгэх арга

“Аливаа ёс адилтган авирлан сургадаг

Аливаа үйл дац аялахад билигт хүн хэрэгтэй

Түмэн түмэн хүнээс

Нэгэн төр ёсыг хүн дээр буй”¹⁴⁰

“Мөн хойно та

Өндөр уул давж

Өргөн мөрөн гэтэлж

Сор түрүүгээ сунатал

Төмөр түрүүгээ түлэртэл

Жийж явруун та

Олон улсыг барьсу

Бие нь хураатал

Сэтгэлийг нь хураагтун

Сэтгэлийг хурааваас

Бие нь хаана одох”¹⁴¹

“Мах идэх шүд амд аюу

Хүн идэх шүд сэтгэлд аюу

Бие бөх бөгөөс гагцыг ялгаюу

Сэтгэл бөх бөгөөс олныг ялгаюу¹⁴². Дээрх гурван бадаг сургаалд ганц ба олон, бие ба сэтгэл гэх мэтийн логикийн төрөл харьцааг түмнээс нэг, биеээс сэтгэл хэмээн сэтгэхүйн

¹³⁹ Мөн тэнд. 401 дэх тал

¹⁴⁰ Чойж тулган харьцуулж тайлбарлав: “Алтан товч” [М], Өвөрмонголын ардын хэвлэлийн хороо. 1999. 406 дахь тал

¹⁴¹ Мөн тэнд. 428 дахь тал

¹⁴² Мөн тэнд. 401 дахь тал

оногдохууныг зөв буруу хоёр талын эсэргүүцэл нэгдлийн уялдалд хувьсангуйгаар сэтгэх аргыг хэрэглэн сэтгэлгээгээ илтгэсэн байна.

Эдгээрээс дүгнэн үзэхэд эртний билиг сургаалаас Чингисийн билиг сургаал хэмээх бие даасан язгуур гүн ухааны сэтгэлгээ болон төлөвшихдөө эртний монголчуудын ур сэтгэлгээний бүтэц жимийг яахын аргагүй илэрхийлж байжээ гэж үзэлтэй. “Билиг сургаал” дахь сэтгэлгээний задлан сэтгэх арга нь юм үзэгдлийн гэгээрэх сэтгэлгээ болж, эр эмийн ургийн өндөр холбоонд задалж, эрд чигч, эмд журамд чанарыг илрүүлжээ. Хураангуйлан сэтгэх арга нь эртний монголчуудын “морь”-иор оногдохуун болгож, ур сэтгэлгээний мөнхийн сэдэвд юм үзэгдлийг хурааж үзжээ. Дэлгэрүүлэн сэтгэх арга: эртний сэтгэх арга нь “арга билиг”-ийн харьцууллаас юм үзэгдлийн харьцуулал төрхийг үнэнхүү илэрхийлжээ. Хувьсангуй(диалектик) сэтгэхүй арга нь юм үзэгдлийн хувьсангуй дүрийг нэг буюу олон, олон буюу цөөн, өндөр буюу богиноос дүрийг чухамхүү илэрхийлэн чаджээ. Бие биетэйгээ нөхцөлдөж, эртний монголчуудын “билиг сургаал”-ын хөгжлийн алтан хуудас ингэж байжээ гэж үзмээр байна.

НОМ ЗҮЙ

Рашид Ад Диний “Судрын чуулган”[М] 1 дүгээр боть. Хоёрдугаар дэвтэр. Шан Эү хэвлэлийн хороо,1983 он.

Г.Намжил “Чингис хааны засаг ба билиг”[М], Өвөрмонголын соёлын хэвлэлийн хороо, 1981 он

Г.Буянбат “Монголын эртний билиг сургаал” [М], Өвөрмонголын ардын хэвлэлийн хороо, 1985 он.

Чойж тулган харьцуулж тайлбарлав: “Алтан товч” [М], Өвөрмонголын ардын хэвлэлийн хороо, 1999 он

内容摘要

成吉思汗箴言在蒙古族箴言当中占据重要地位，并被誉为具有广泛而深刻意义的文化遗产。关于成吉思汗箴言的研究从文学、历史、语言学、哲学、逻辑思维等多方面进行，取得了较好的成果。成吉思汗箴言内容丰富、形式多样，有学者认为成吉思汗箴言是“具有丰富逻辑内涵的事物发展的规律，教育理论及宇宙的法则。”因此，成吉思汗箴言能够集中反映蒙古族思维发展及其特征。